

Оксана Підскальна

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ФЕНОМЕН ПОСТСУЧАСНОГО СВІТУ

У статті розглядається мультикультуралізм як філософська концепція. Аналізується низка підходів у визначенні мультикультуралізму, які розкривають різні аспекти цього феномену. Виокремлюються особливості застосування мультикультурної моделі у країнах Західної Європи.

Ключові слова: мультикультуралізм, глобалізація, інтеграція, міграція, лібералізм, комунітаризм, культура.

Pidskalna O. Multiculturalism as a phenomenon of postmodern the world. *In the article the multiculturalism is considered as a philosophical concept. The author analyzes a number of approaches to the definition of multiculturalism that reveal different aspects of this phenomenon. Features of the application of multicultural model in Western Europe are distinguished.*

Key words: multiculturalism, globalization, integration, migration, liberalism, communitarianism, culture.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні більшість держав світу є поліетнічними. Це, в свою чергу, породжує низку проблем, що пов'язані із плюральністю і культурною неоднорідністю спільнот. Глобалізаційні процеси, покликані інтегрувати та уніфікувати світове співтовариство, в той же час стикаються зі спротивом локальних спільнот, які під тиском «вестернізації» ще з більшою силою намагаються зберегти власну культурну ідентичність. Під впливом глобалізаційних тенденцій посилюється масова міграція, внаслідок чого в розвинених країнах Північної Америки та Західної Європи, що приваблюють мігрантів зі слаборозвинених країн високим рівнем життя, стабільністю та безпекою, формуються все більш «мозаїчні» спільноти, відмінні за етнічними, культурними, релігійними параметрами.

Унаслідок останніх трагічних подій – терактів, погромів у європейських містах, зокрема, у Норвегії в липні 2011 р., подій 13 листопада 2015 р. в Парижі, в новорічну ніч 2016 р. в Кельні та 22 березня 2016 р. в Брюсселі проблема згладжування «гострих кутів етнічної різноманітності» залишається надзвичайно актуальною. В цьому контексті «мультикультуралізм» як модель, що прийшла на зміну моделі асиміляції, є чи не найобговорюванішою темою на сьогодні. Запозичена із Канади, США та Австралії, де ця модель зародилася, тривалий час обґрунтовувалась і залишається успішно функціонувати, вона так і не змогла пустити коріння у країнах Європи. Як наслідок, дискусії стосовно рівності культур не припиняються – одні вважають цю рівність чимось, що не підлягає жодному сумніву, а скептики критично ставляться до такого діалогу культур, вважаючи його неможливим і непотрібним.

Захоплення мультикультуралізмом серед науковців та на рівні публічної риторики набуло широкого поширення у ряді європейських держав 1980-х – початку 1990-х років. Згодом цей дискурс переріс у низку підходів, які характеризуються значною полярністю – це або відстоювання ідеалів мультикультуралізму, або відверта констатація того, що ці ідеали неможливо втілити на практиці. Прикладом останнього є праці на кшталт скандальної «Німеччина: самоліквідація» Т. Саррачина а також «Серед мусульман-злочинців. Досвід психолога» Н. Сеннелса, де він доводить неможливість мусульман інтегруватися з представниками інших культур. З'являються і «захисники Європи», що переходять до рішучих дій – варто згадати

сумнозвісні події 2011 р. у Норвегії, пов'язані з іменем А. Брейвіка. Незважаючи на неодноразове констатування європейськими політиками того, що мультикультуралізм «заснав краху», не всі погоджуються з такою думкою. Хтось так само «хоронить» мультикультуралізм, хтось констатує провальність немультікультуралізму в цілому, а його «старої версії», хтось говорить лише про його трансформацію у інші форми культурної взаємодії. Все це є свідченням того, що питання чи є мультикультуралізм проблемою чи все-таки рішенням, залишається відкритим.

Зазначена тематика є предметом наукового інтересу серед дослідників, зокрема, різні аспекти мультикультуралізму досліджували: В. Малахов, А. Фріман, А. Бюкенен, С. Бенхабіб, Ч. Тейлор, У. Кімліка, Б. Беррі, Ч. Кукатас, А. Куропятник, В. Тішков, Ю. Габермас, А. Шлезінгер-молодший, В. Сахарова.

Мета статті: розглянути концепцію мультикультуралізму як сучасний феномен та розкрити західноєвропейську специфіку його втілення.

Доктрина мультикультуралізму сформувалась як своєрідна відповідь на реальність, яка змінювалася внаслідок певних історичних обставин. Дослідники звертають увагу на взаємозв'язок мультикультуралізму та сучасної епохи постмодерну: «Мультикультуралізм можна розглядати як продукт постмодерну, який несе ідею децентралізації, відсутності домінуючих культурних та ціннісних систем. Постмодерн відкидає етноцентризм. Відтак утверджується ідея культурного і соціального релятивізму, співмірності та розмаїття систем» [17, с. 190–191]. Філософи-постмодерністи характеризують сучасну епоху як таку, в якій «суб'єкт, тотожний сам собі, розсіюється, уступаючи місце в постструктуралістському дискурсі суб'єкту децентрованому; уявлення про людину як цілісного, самодостатнього індивіда витісняється уявленням про неї як про фрагментованого, позбавленого цілісності індивіда» [5, с. 11]. Така фрагментація характерна і для суспільства в цілому. Мультикультуралізм епохи постмодерну являє собою не тільки етнічне розмаїття, але й розмаїття життєвих стилів, орієнтацій і культурних тенденцій. Отже, на зміну модерному проекту національної держави, де «...лінії міжгрупового відчуження, в ідеалі, збігалися з міждержавними кордонами, приходять мультикультуралізм, що на практиці призводить до виникнення політико-культурних меж всередині країни» [12, с. 27].

Батьківщиною мультикультуралізму вважається Канада, де у 60-х рр. ХХ ст. спочатку зародився сам термін для констатації культурної, етнічної, релігійної і т. д. фрагментованості держави. Згодом мультикультуралізм став частиною офіційної політики держави з гаслом «інтеграція без асиміляції». Мультикультурна модель покликана була захистити права автохтонних народів (індіанців) від впливу домінуючих англо- і франкомовних культур. Діаспори іммігрантів сприяли визнанню доцільності такого різновиду етнічної політики, що і зробило її офіційною політикою в Канаді і Австралії. В США мультикультуралізм прийшов на зміну гомогенізуючій політиці «плавильного котла», яка не виправдала сподівань американців. Практика внесла і далі вносить свої поправки у ті концептуальні моделі мультикультуралізму, які були побудовані філософами. На практиці мультикультуралізм функціонує із чітко вираженими регіональними аспектами. Науковці зазвичай виокремлюють два різновиди мультикультуралізму – американський та європейський, різниця між якими склалася історично і вплинула на успіхи та невдачі конкретної моделі в тих чи інших умовах. До американської моделі входять США, Канада та Австралія. Ці держави традиційно вважаються імміграційними, відповідно, американська, канадська та австралійська нації були сформовані внаслідок імміграції. У культурному плюралізмі для них немає нічого незвичного. Звідси і головна передумова відносного успіху політики мультикультуралізму – всі етнічні спільноти, що населяють, наприклад, США, – вважають США своєю країною. Європейські реалії принципово відрізняються від американських. Національні держави склалися тут до того, як зіткнулися з масовою імміграцією. Звідси незручність, що виникає від спроб прищепити на європейський ґрунт публічну риторику і політичну практику, характерні для «імміграційних країн». Порівнюючи американську та європейську моделі, В. Галецький зазначає: «Ситуація в Західній Європі інша. Там все ще існують чіткі етнонації, які дуже жорстко тримаються за своє етнічне коріння. Арабу з Йорка і арабу з Марселя знайти спільну мову часто набагато простіше, ніж етнічному англійцю та етнічному французу... Америка ніколи не була країною етносів, Європа – це перш за все етноси» [3].

Особливістю «мультикультурної практики» Європи є також специфічні причини проникання мультикультуралізму на її терени.

Історично джерелами сучасної європейської міграції стали: зміна кордонів європейських держав після 1945 р., розпад колоніальної системи, внаслідок чого населення колишніх колоній рушило в колишні метрополії, а в останні роки – це загострення економічної кризи та посилення військових конфліктів, що змушують мігрантів шукати «кращої долі». Крім того, Ю. Габермас додає, що політика мультикультуралізму в Європі зумовлюється також «активізацією регіональних етнокультурних та етнополітичних рухів, що стимулюються процесами як глобалізації, так і європейської інтеграції» [14, с. 374].

Ще один аспект – це те, що так чи інакше політична культура конкретної європейської країни справляє суттєвий вплив на політику стосовно мігрантів. Наприклад, традиційно для французів нація – перш за все політична спільнота, для німців – етнічна. В Німеччині аж до 1999 року, коли була прийнята нова редакція закону про громадянство, громадянином можна було стати лише на основі «права крові», тому мігранти автоматично зараховувалися до класу «гастарбайтерів». У Франції громадяни рівні один одному, а їх етнічна належність, культура, релігія тощо не мають значення – тому тут скоріше має йтися про асиміляційну модель, ніж про мультикультурну.

У. Кімліка відмічає особливість, яка сприяє стабільності мультикультурної політики – це істинно «мультикультурне суспільство». Тут мають значення джерела міграції, які відрізняються, наприклад, у Канаді, США та Європі: «Мультикультуралізм, вірогідно, працює ефективно, коли спільнота є дійсно мультикультурною, тобто, коли іммігранти приїжджають з різних країн, а не переважно з однієї. У Канаді, наприклад, є іммігранти з усіх куточків світу, і жодна етнічна група не становить більше 15 % від загальної кількості іммігрантів. У Сполучених Штатах, навпаки, через нерівність у доходах з їх набагато менш благополучними країнами-сусідами, 50 % іммігрантів приїжджають з Мексики, аналогічно домінують вихідці з Північної Африки в Іспанії та Франції. Це має значні наслідки для процесу інтеграції» [1, с. 73]. У. Кімліка зазначає, що наявність значної кількості іммігрантів спільного походження сприяє утворенню «анклавів», що кидають виклик приймаючій спільноті.

В. Малахов звертає увагу на ще один момент – у випадку з американською моделлю політики щодо мігрантів акцент робиться на ринок, що стосується європейсько-континентальної моделі – на

соціальні гарантії. Як зазначає дослідник, у першому випадку мігранти «вступають в конкуренцію на ринку праці як рівні з місцевими робітниками. ...Держава не дає їм гарантій, але і не накладає обмежень. У Європі, навпаки, вони майже з самого початку наділяються соціальними правами, але довгий час – частіше *de facto*, але іноді і *de jure* – залишаються поза сферою дії громадянських і політичних прав» [6, с. 63].

Особливістю ситуації Західної Європи є існування наднаціонального конструкту – Європейського Союзу, гаслом якого є фраза «єдність у багатоманітності». Хоча офіційно політика мультикультуралізму не була проголошена в жодній з європейських країн, її принципи втілюються на практиці. Говорячи про складнощі втілення мультикультуралізму у європейських реаліях, не можна не зауважити ще одну особливість – роль спільної європейської ідентичності, конструювання якої поки що важко назвати успішним, незважаючи на зусилля політиків. На цю особливість звертає увагу Ф. Фукуяма: «Після Другої світової війни в Європі було надзвичайно сильне бажання створити «постнаціональну» європейську ідентичність. Однак, незважаючи на прогрес у створенні потужного Європейського Союзу, європейська ідентичність все ще багато в чому залишається породженням розуму, а не почуття. Незважаючи на існування «тонкого прошарку» мобільних, космополітичних європейців, мало хто з них сприймає себе як справжнього європейця. ... Відкинувши європейську Конституцію на референдумах у Франції і Нідерландах в 2005 році, звичайні громадяни ще раз продемонстрували елітам свою неготовність поступитися національним суверенітетом і державністю» [13]. Розмірковуючи про становище національних держав, Ю. Габермас також не оминає увагою феномен ЄС та європейської ідентичності, зазначаючи, що важливою умовою політичної згуртованості європейської спільноти є розширення національної ідентичності до тієї, яку можна було б назвати загальноєвропейською. На думку вченого, «європейська ідентичність повинна створюватися на основі усвідомлення уроків європейської історії, наповненої конфліктами, а також прийняття відмінностей між націями, тобто визнання іншості іншого» [72, с. 265]. Г. Вайнштейн наводить фактори, що значно ускладнюють саму можливість такого конструкту, як європейська ідентичність, і уточнює, що йдеться саме про «подвійну ідентичність» –

оскільки ні у кого немає ілюзії, що лояльність громадян європейських держав з різною історією, культурою, традиціями, рівнем життя лише до Європи і відмова від національної лояльності взагалі можлива. Основна проблема, на думку дослідника, – розмитість самого терміна «євроідентичність» і незрозумілість тих основ, на яких вона має конструюватись: ані географічні, ані політичні, ані навіть культурно-цивілізаційні характеристики не відповідають на запитання, що означає бути європейцем. На думку дослідника, через масову імміграцію «дедалі очевиднішим стає не стільки потреба доповнення «національного» компонента ідентичності компонентом «загальноєвропейським», скільки необхідність інтеграції в європейську спільноту носіїв антизахідних цінностей і стандартів поведінки» [2, с. 130].

Отже, як бачимо, європейська ідентичність є лише бажаним явищем, а не дійсним, а враховуючи загострення військового конфлікту в Сирії у 2015 році, що спровокувало збільшення хвилі мігрантів до ЄС, та, як наслідок, теракти в європейських містах 2015 та 2016 років, то багато дослідників всерйоз почали говорити не лише про крах європейської ідентичності, а й крах Євросоюзу як єдиного політичного конструкту. В свою чергу, необхідність європейської ідентичності важлива для успіху мультикультурної політики та полегшеної інтеграції мігрантів, адже простіше долучитися до подібної «постнаціональної ідентичності» (простіше кажучи, відчутти себе «європейцем»), ніж повноправним громадянином і представником національної держави. Крім того, тут є ще один аспект – сама можливість конструювання чогось, що виходило б за рамки національного та мало б наднаціональний характер, і ця можливість, як можна побачити, досить туманна, оскільки ще рано говорити про відхід національних європейських держав у минуле, незважаючи навіть на впливи мультикультуралізму та глобалізації.

Характеристикою, що певною мірою об'єднує Європу та США, є спільні цінності, характерні для західної цивілізації. Цей аспект розкрив, зокрема, С. Гантінгтон у своїй відомій статті «Зіткнення цивілізацій», в якій він пророкує переростання конфліктів із національних у цивілізаційні. Позиція С. Гантінгтона викликала жваве обговорення серед науковців, зокрема, В. Хорос, критикуючи погляди вченого, справедливо зауважує: «Чому, скажімо, суперечності між США і Китаєм – це протиставлення цивілізацій? Чому робиться акцент на

протистоянні індусів і мусульман у Південній Азії, тоді як не менш гострою там є внутрішньоцивілізаційна боротьба індуїстів і сикхів, тамілів і сингалів?» [16, с. 123]. Здебільшого С. Гантінгтона критикують за недостатнє обґрунтування саме цивілізаційної природи майбутніх конфліктів. Можна по-різному ставитися до концепції неминучого «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона та взагалі можливості існування певної «цивілізаційної ідентичності», але С. Гантінгтон влучно визначив специфіку західних цінностей: «На глибинному рівні західні уявлення та ідеї фундаментально відрізняються від тих, які притаманні іншим цивілізаціям. В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддистській і православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відділення церкви від держави. Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду цих ідей, часто викликають ворожу реакцію проти «імперіалізму прав людини» і сприяють зміцненню споконвічних цінностей власної культури. Про це, зокрема, свідчить підтримка релігійного фундаменталізму молоддю незахідних країн. Та й сама теза про можливість «універсальної цивілізації» – це західна ідея. Вона знаходиться в прямій суперечності з партикуляризмом більшості азійських культур, з їх упором на відмінності, що відокремлюють одних людей від інших» [15, с. 43].

Думки С. Гантінгтона є особливо актуальними у контексті проблеми ісламського фундаменталізму, з якою зіткнулися західні демократії. На думку ряду європейських політиків, саме нездатність мігрантів (особливо мусульман) стати частиною західної спільноти веде до відродження расистських і націоналістичних упереджень, зростання екстремістських настроїв, соціальної відчуженості, ворожечі. На цій основі виникають звинувачення щодо негативного сприйняття поборниками радикального ісламу західноєвропейської культури, представників ісламської культури ототожнюють з потенційними носіями ідеології міжнародного тероризму та упередження, що цей прошарок апріорі не готовий до інтеграції в соціальне середовище, в якому перебуває.

Зважаючи на зростання чисельності мусульманського населення у країнах Європи, перспективи перетворення Європи у «Єврабію» вже не здаються такими туманним, тому надзвичайно активними

на сьогодні є дискусії стосовно «ісламізації Європи» та можливих наслідків цього. Суперечки стосовно проблеми інтеграції іноземців у Європі, головним чином, обертаються навколо ісламських діаспор у європейських країнах. Досі не вирішеним є питання, чи вдасться вихідцям з мусульманських країн, що є носіями цінностей, протилежних ліберальним, інтегруватися в європейське суспільство. Ситуація ускладнюється тим, що після терористичних актів, здійснених екстремістами в останні роки в західноєвропейських країнах, вбивств, вмотивованих «образою релігійних почуттів» мусульман (зокрема, голландського режисера Тео Ван Гога, політичного діяча Піма Фортейна), «карикатурного скандалу» у Данії, що актуалізував питання політкоректності та меж свободи слова у європейських країнах, терактів у Парижі, Кельні та Брюсселі – ставлення європейців до мусульман закономірно змінюється у гірший бік. У європейській політичній словник з 90-х рр. XX ст. вводиться термін «євроіслам». Уперше він був використаний у публікаціях двох учених – директора Інституту історії Татарстану Р. Хакімова і професора політології Геттінгенського університету Б. Тібі в середині 1990-х рр. На думку Б. Тібі, «євроіслам» – це світський іслам, який цілком може уживатися з демократичним державним устроєм, і адаптує повсякденний уклад життя мусульман до стандартів своїх європейських християнських сусідів, це ліберальна течія в ісламі, проникнута європейською культурою [4, с. 160]. Духовний лідер західних мусульман Т. Рамадан, швейцарський учений та богослов єгипетського походження, сповідує необхідність адаптації ісламу до західних цінностей: «Основна теза Таріка Рамадана полягає в тому, що народжені в Європі мусульмани повинні отримувати європейську освіту і активно брати участь у європейському суспільно-політичному житті, щоб сприяти поширенню ісламу» [8, с. 119]. Схвильованість Заходу викликає єдність мусульманської общини, подекуди її транснаціональні риси: «Попри всю різноманітність іслам давно намагається виступати як колективний транснаціональний політичний гравець, у всякому разі таким уже став політичний іслам. Так чи інакше, всі проекти, пов'язані з цією тенденцією, спираються на закладену в ісламі концепцію умми – спільноти мусульман, в якій стерті всі міжетнічні і міждержавні перепони. Сьогодні ідея всесвітньої умми – одна з теоретичних основ будь-якого ісламістського проекту» [8, с. 118]. Крім

того, представники утворених на території Європи незахідних анклавів не є політичними «аутсайдерами»: «Оскільки впливові ісламські держави (Саудівська Аравія, Туреччина) надають фінансову допомогу мусульманським общинам у країнах Європи, то цілком реальним є лобювання інтересів ісламських держав всередині політичних систем країн ЄС, тим більше, що представники цих общин уже не тільки обираються в органи місцевого самоврядування, а й представлені в національних парламентах (Бельгія, Великобританія, ФРН, Франція та ін.) і навіть урядах (Великобританія та Франція)» [11, с. 90].

Зростання впливу іммігрантів не лише в економічній сфері, а й в політичній, викликає протестні настрої серед європейців і, як наслідок, створення сучасного «європейського тренду» – зростання популярності політичних партій націоналістичного спрямування. Більше того, ультраправі партії засідають у парламентах майже всіх країн Європейського Союзу: «Основна складова риторики ультраправих у Європі – боротьба з імміграцією. Від цього явища всі біди європейських країн: відсутність роботи (нібито іммігранти забирають робочі місця), проблеми соціального забезпечення (державі доводиться годувати ще й безробітних іммігрантів) і зростання злочинності (іммігранти – головні правопорушники)» [10]. Отже, імміграційна проблема стала основним політичним та електоральним козирем ультраправих політичних сил. Проблема ця полягає в тому, що утворення мігрантами своєрідних «гетто» у країнах перебування дещо розвінчує мультикультурний міф про «взаємопроникнення культур» та аж ніяк не викликає схвалення у корінного населення. Але найбільше невдоволення громадян викликано тим, що програми з інтеграції мігрантів фінансуються фактично за рахунок скорочення коштів на забезпечення власного населення.

Так само як і США, Європа змушена була справитись із протиріччям: утвердження принципу рівності можливостей усіх громадян зіткнулося з фактичним розходженням реальних можливостей у представників етнокультурної більшості і різних меншин. Виникла ідея позитивної дискримінації, тобто надання різних пільг і привілеїв меншинам з метою зрівнювання їх можливостей з можливостями більшості («дискримінація навпаки», як її називав Р. Дворкін). Але такий підхід, незважаючи на стратегічну правильність та справедливість, таїть у собі небезпеку, адже абсолютизація колективних прав

може дати зворотний ефект – колективістські спільноти часто бувають агресивними, такими, що не надають цінностей індивідуальному життю як своїх членів, так і членів інших спільнот, і «індивідуалізований» Захід змушений врегульовувати подібні конфлікти. Власне, цей негативний ефект, який вилився у численні погроми у європейських містах, посилення екстремістських настроїв, і спонукав європейських лідерів заявити про «крах мультикультуралізму».

Таким чином, у дію вступає аксіома: «Якщо міграція продовжується у великих масштабах у країні, де корінне населення не відтворюється, то це веде до глибокої модифікації етнічної структури і може поставити під сумнів національну ідентичність країни. Майбутнє того суспільства, яке прирікає себе на низьку народжуваність, неминуче починає визначатися іммігрантами» [9, с. 76].

Вибір тієї чи іншої моделі інтеграції іммігрантів зумовлений традиціями, політичною культурою тієї чи іншої держави. На думку В. Малахова, більшість країн Західної Європи орієнтують свою інтеграційну політику на модель рівності, що не визнає жодних посередників між державною владою та індивідом, який є суб'єктом правових відносин. Альтернативна модель меншості допускає, що агентами правових відносин виступають також групи-посередники (етнічні, мовні, релігійні), що давали підтримку в Великобританії, Нідерландах та Швеції [7].

Отже, наприкінці ХХ століття передбачалося, що єдині держави-нації відійдуть у минуле, а їх місце займуть об'єднання різних за переконаннями та культурними особливостями спільнот, що будуватимуть свої взаємовідносини на основі толерантності. Так і відбулося на теренах США чи Канади, але не спрацював такий підхід у Європі. Це спричинено певними відмінностями між цими державами – перші є за своєю суттю «іммігрантськими», тоді коли національна ідентичність та розуміння нації як перш за все етнічної спільноти усе ще відіграє велику роль у свідомості європейців. Тому присутність представників інших, відмінних цінностей часто розцінюється тут не як «взаємозбагачення», а як нав'язування чогось чужорідного і того, що підриває вже усталені ліберальні цінності та ідеали.

У концепції мультикультуралізму були всі шанси стати однією з підвалин євроінтеграційного процесу, однак зловживання демократією і хибні трактування прав людини не дозволили новим громадянам

ряду найбільших європейських країн по-справжньому скористатися плодами «вільного світу».

Епоха мультикультуралізму в тому вигляді, в якому він існував протягом останніх десятиліть («свободи без рівності і братерства»), закінчується. Дедалі очевиднішим стає той факт, що ставки виявилися занадто високими. Саме тому експертне співтовариство в європейських країнах сьогодні активно займається розробкою нових моделей інтеграції іммігрантів, що дозволяють забезпечити більш успішне включення їх до приймаючого суспільства. В свою чергу, невдоволення місцевого населення надмірною кількістю іммігрантів та наслідками, що з цього випливають, сприяє зростанню популярності ультраправих сил, що демонструють результати останніх виборів у більшості європейських країн.

---

1. Kymlicka W. Multiculturalism: success, failure and the future [Електронний ресурс] / Will Kymlicka // Migration Policy Institute. – 2012. – Режим доступу: <http://www.migrationpolicy.org/pubs/Multiculturalism.pdf>.

2. Вайнштейн Г. И. Европейская идентичность: желаемое и реальное / Г. И. Вайнштейн // Полис. – 2009. – №4. – С. 123–134.

3. Галецкий В. Критическая апология мультикультурализма [Електронний ресурс] / В. Галецкий // Дружба Народов. – 2006. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/druzhba/2006/2/ga14.html>.

4. Излученко Т. Евроислам: направления и проблемы в начале XXI в. / Т. Излученко // Молодежь и наука XXI века. Материалы X всероссийской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, посвященной 85-летию со дня рождения В. П. Астафьева и 100-летию со дня рождения Л. В. Киренского. – Красноярск, 2009. – 389 с. – С. 159–163.

5. Бабич И. Теория и практика мультикультурализма / И. Бабич, О. Родионова // Исследования по прикладной и неотложной этнологии. – Москва : ИЭА РАН, 2009. – 49 с.

6. Малахов В. Иммиграционные режимы в государствах Запада и в России: теоретико-политический аспект / В. Малахов // Полис. – 2010. – №3. – С. 60–68.

7. Малахов В. Мультикультурализм в Западной Европе: по ту сторону риторики [Електронний ресурс] / В. Малахов // Российский совет по международным делам (РСМД). – 2012. – Режим доступу: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1155#top

8. Пасандиде С. Исламизация политики и политизация ислама / С. Пасандиде // Власть. – 2013. – №1. – С. 117–119.

9. Романюк А. Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора / А. Романюк // Социологические исследования. – 1999. – №3. – С. 70 – 79.

10. Русин Д. Равнение на правых [Электронный ресурс] / Д. Русин // Inpress.ua. – 2012. – Режим доступа: <http://inpress.ua/ru/politics/3270-ravnenie-na-pravykh>

11. Сахарова В. Мультикультурализм и политика интеграции иммигрантов: сравнительный анализ опыта ведущих стран Запада / В. Сахарова. – СПб. : Златоуст. – 2011. – 176 с.

12. Тэвдой-Бурмули А. Мультикультурализм: Между панацеей и проклятием / А. Тэвдой-Бурмули // Актуальные проблемы Европы. – 2011. – №4. – С. 14–34.

13. Фукуяма Ф. Идентичность и миграция [Электронный ресурс] / Фрэнсис Фукуяма // Новая Еўропа. – 2007. – Режим доступа: <http://n-europe.eu/content/index.php?p=1290>

14. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Ю. Хабермас // Нации и национализм. – М., 2002. – С. 364–381.

15. Гантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С. Гантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33–48.

16. Хорос В. «Столкновение»? Или «концерт» цивилизаций в общемировом модернизационном процессе? / В. Хорос // Полис. – 1995. – №1. – С. 123–126.

17. Шевчук Д. Сучасна політична філософія : навч. посіб. / Д. Шевчук. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Остроз. акад.», 2012. – 347 с.